

ANDRZEJ KLAWITER, KRZYSZTOF ŁASTOWSKI

Leszek Nowak i jego koncepcje z filozofii nauki, filozofii społecznej i metafizyki

1. Nota biograficzna

Leszek Nowak urodził się 7 stycznia 1943 roku w Więckowicach w Małopolsce. Studia prawnicze odbył na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakończył je pracą magisterską napisaną u prof. Zygmunta Ziemińskiego [1965]. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych studiował również filozofię na Uniwersytecie Warszawskim. Te studia zamknął pracą magisterską przygotowaną pod kierunkiem Janiny Kotarbińskiej [1966]. Uczestniczył w seminariach prowadzonych przez Czesława Znamierowskiego, Zygmunta Ziemińskiego oraz Jerzego Giedymina. W 1967 roku obronił doktorat „Problemy znaczenia i obowiązywania normy prawnej a funkcje semiotyczne języka” na Wydziale Prawa UAM. Przedstawił w nim koncepcję racjonalnego prawodawcy, którą ogłosił drukiem rok później pod tytułem *Próba metodologicznej charakterystyki prawoznawstwa* [Nowak, 1968a]. Już w tej pierwszej książce ujawnił się jego nieprzeciętny talent do niestandardowego ujmowania problemów metodologicznych i tworzenia oryginalnych systemów teoretycznych, pozwalających je wyjaśnić. Po doktoracie rozszerzył swoje zainteresowania o nauki humanistyczne i podjął bliską współpracę z Jerzym Kmitą, starszym od niego o 12 lat. Jej efektem była wspólna książka *Studia nad teoretycznymi podstawami humanistyki* [Nowak, Kmita 1968], która stała się ważnym wydarzeniem naukowym. W pracy habilitacyjnej

U podstaw Marksowskiej metodologii nauk [Nowak, 1971] przedstawił własną interpretację tez Karola Marksa na temat zasad budowy i struktury teorii naukowej. W 1971 roku otrzymał docenturę w Instytucie Filozofii UAM, a w 1976 roku, w wieku 33 lat, tytuł profesorski. W 1990 roku został profesorem zwyczajnym, a w 1994 członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk. W latach 1962–1980 należał do PZPR, a w okresie 1980–1994 do NSZZ „Solidarność”. W 1977 roku rozpoczął systematyczne prace nad teorią społeczeństwa realnego socjalizmu. Działalność ta – rozwijana całkowicie poza oficjalnymi instytucjami naukowymi – stała się jego naczelnym celem badawczym. Efektem tych prac był obszerny maszynopis przekazany w 1979 roku do instytucji niezależnych od ówczesnego państwa (m.in. do „Kultury” paryskiej i Towarzystwa Kursów Naukowych). Od 1980 roku rozpoczął publikowanie swoich prac z teorii socjalizmu w obiegu niezależnym. W grudniu 1981 roku, staraniem Niezależnego Zrzeszenia Studentów przy Akademii Rolniczej w Poznaniu, ukazał się pierwszy tom wcześniejszego opracowania zatytułowany *Wolność i władza. Przyczynek do nie-Marksowskiego materializmu historycznego* [Nowak, 1981]. W 1983 w renomowanej serii „Theory and Decision Library” wydawnictwa Reidel opublikowane zostało angielskie tłumaczenie („Property and Power. Towards a non-Marxian Historical Materialism”) obejmujące dwa z trzech tomów maszynopisu [Nowak, 1983]. Pełna trzytomowa wersja w języku polskim ukazała się drukiem w 1991 roku (*U podstaw teorii socjalizmu*) [Nowak, 1991]. W 1980 roku aktywnie włączył się w ruch społeczny zainicjowany powstaniem Solidarności. Został doradcą NSZZ Solidarność i uczestniczył jako ekspert w I Zjeździe Delegatów. W okresie „karnawału Solidarności” praktycznie cały swój czas poświęcił działalności edukacyjno-publicystycznej, którą prowadził na terenie całego kraju. W ówczesnych publikacjach i odczytach skupiał się przede wszystkim na objaśnianiu, na czym polega opresyjność realnego socjalizmu. Jego działalność publiczna nie uszła uwadze władz, które internowały go w momencie wprowadzenia stanu wojennego. Po powrocie z internowania (grudzień 1982) nie zaprzestał działalności opozycyjnej, co okupił usunięciem z uniwersytetu w 1985 roku. Pozbawiony pracy w kraju kontynuował działalność naukową za granicą (m.in.

w Niemczech, Holandii i Australii). W 1989 roku został przywrócony na poprzednie stanowisko w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Visiting-professor szeregu uniwersytetów zachodnich, fellow Instytutów Badań Zaawansowanych w Wassenaar i Berlinie. Założyciel [1975] i redaktor naczelny międzynarodowej serii książkowej „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities” (Amsterdam: Rodopi; do 2012 roku ukazało się 100 tomów tego wydawnictwa) oraz polskiej serii wydawniczej „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki” (której nazwa od 1994 roku została zmieniona na „Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki”).

W swojej działalności naukowej Leszek Nowak pozostawał początkowo pod wpływem idei logicznego pozytywizmu, a potem – po lekturach pism Karola Marksa – uznał, że bliższe są mu koncepcje autora *Kapitału*. Owocem tych fascynacji była idealizacyjna koncepcja nauki, nawiązująca do logicznego pozytywizmu w warstwie języka i rygoryzmu sformułowań, oraz czerpiąca inspiracje z filozofii Marksa w objaśnianiu istoty nauki, zasad jej uprawiania i mechanizmu jej rozwoju. Koncepcja idealizacji była pierwszym etapem w długofalowym planie rekonstrukcji całego systemu filozofii Karola Marksa. Jej publikacja w języku angielskim [Nowak, 1980] ugruntowała jego pozycję jako najoryginalniejszego polskiego filozofa nauki. Kolejnymi etapami były rekonstrukcje ontologii i dialektyki, a ostatnim miała być Marksowska teoria społeczna. Pracując nad nią, doszedł do wniosku, że koncepcja Marksa zawiera fundamentalny błąd i dlatego zaproponował ujęcie własne, które nazwał nie-Marksowskim materializmem historycznym. W 1984 roku rozpoczął prace nad zupełnie nową, własną koncepcją filozoficzną, metafizyką unitarną. Jej rozwijanie pochłaniało go coraz bardziej i stopniowo stało się treścią jego życia. Wyniki swoich badań przedstawił w podzielonym na trzy obszernie tomy dziele *Byt i myśl* (t. 1 – 1998, t. 2 – 2004, t. 3 – 2007) [Nowak, 1998, 2004, 2007]. Jest również autorem książki poświęconej interpretacji filozofii społecznej Witolda Gombrowicza [Nowak, 2000] oraz studiów nad metafizyką Bolesława Leśmiana.

Jest autorem około 400 prac naukowych, w tym 21 książek. Wypromował 13 doktorów, z których 4 otrzymało tytuł profesora, a 1 z nich

(Jerzy Brzeziński) jest członkiem Polskiej Akademii Nauk. Był nie tylko wybitnym naukowcem i (od 1979 roku) odważnym opozycjonistą, ale także wzorem prawości i pracowitości dla uczniów i przyjaciół. Nie znosił miałych celów i gotów był położyć na szali swoją pozycję naukową i pomyślność własną w obronie swobody myślenia i wolności badań naukowych. Dokazał tego zarówno wobec władz przed 1989 rokiem, jak i w nie mniej trudnych dla niezależnej myśli filozoficznej czasach postso-cjalistycznych. Umarł 20 października 2009 roku po wieloletniej, ciężkiej chorobie, z którą zmagał się równie nieustępliwie jak wcześniej z naciskami politycznymi i ideologicznymi.

2. Idealizacyjna teoria nauki

Profesor Leszek Nowak jest autorem trzech oryginalnych koncepcji filozoficznych: idealizacyjnej teorii nauki (filozofia nauki), nie-Marksowskiego materializmu historycznego (filozofia społeczna) i negatywistycznej metafizyki unitarnej (metafizyka). W dalszej części tego szkicu skoncentrujemy się na omówieniu jego dokonań w zakresie metodologii. O jego osiągnięciach w dwóch pozostałych dziedzinach jedynie wspomnimy, zaznaczając ich miejsce w dorobku filozofii w Polsce w drugiej połowie XX wieku.

Idealizacyjna teoria nauki (dalej używać będziemy skrótu ITN) to system twierdzeń opisujący strukturę praw i teorii naukowych, a także istotę postępowania badawczego w nauce. Koncepcja ta w usystematyzowanej postaci została przedstawiona w książce *Zasady marksistowskiej filozofii nauki. Próba systematycznej rekonstrukcji* [Nowak, 1974]. Jej uaktualnione ujęcie przedstawił Leszek Nowak w *The Structure of Idealization. Towards a Systematic Interpretation of the Marxian Idea of Science* [Nowak, 1980]. Uczciwość intelektualna, wymagająca wskazania źródła inspiracji, oraz podziw dla autora *Kapitału* sprawiły, że Leszek Nowak przedstawił opracowaną przez siebie koncepcję idealizacji jako efekt interpretacji pism Karola Marksa. Choć do sformułowania ITN użył języka współczesnej metodologii nauk, a dla wielu podstawowych tez tej koncepcji trudno znaleźć jakiegokolwiek wsparcie w pismach Marksa, to uważał, że dokonuje

tylko interpretacji adaptacyjnej, to znaczy pokazuje, że dawne idee nabierają nowego blasku, jeśli wyrazi się je językiem filozofii analitycznej i zastosuje do rozważanych współcześnie problemów metodologicznych. Z perspektywy dzisiejszej filozofii nauki związek ITN z filozofią Marksa wydaje się mało istotny, dlatego też konsekwentnie będziemy traktować Leszka Nowaka jako autora ITN, którym w naszym przekonaniu faktycznie był. Wykazuje on, że teorie naukowe są sekwencją modeli idealizacyjnych. Teza ta stosuje się zarówno do rozwiniętych nauk przyrodniczych, jak i społecznych. Także słabiej rozwinięte nauki, niemające wyraźnie uformowanej struktury modelowej, wykorzystują procedury idealizacyjne w wyjaśnianiu badanych w nich zjawisk. ITN pozwala na: rekonstrukcje struktur różnych teorii naukowych i ustalenie związków między teoriami naukowymi (zagadnienie relacji korespondencji między teoriami), dostarcza też narzędzi do badania i odkrywania coraz to nowych aspektów wytworów samej nauki. Syntetyczna wersja tej koncepcji przedstawiona została w książce *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki* [Nowak, 1977].

ITN weszła na trwałe do filozofii nauki, przynosząc jej autorowi międzynarodowe uznanie. Jeśli uznać, że zadaniem autora koncepcji filozoficznej jest objaśnienie kwestii, których nie dostrzegli lub nie objaśnili należyciele jego poprzednicy, to ITN ten warunek spełnia. Leszek Nowak pokazuje w niej, że podstawową metodą formułowania twierdzeń w rozwiniętych naukach jest idealizacja, a efektem jej stosowania są powiązane ze sobą zespoły twierdzeń idealizacyjnych, które tworzą teorię naukową. Teoria taka jest systemem modeli, a zadaniem modelu podstawowego nie jest wierne odzwierciedlenie rzeczywistości, ale trafne jej deformowanie. Tak pojmowane tworzenie teorii naukowej bliższe jest szkicowaniu karykatury niż rysowaniu realistycznego portretu. Karykatura, jaką jest prawo nauki, tym różni się od tej stworzonej przez artystę, że do wykonania tej pierwszej użyto precyzyjnego narzędzia do deformowania, jakim jest metoda idealizacji. Rekonstruując struktury metodologiczne teorii realnej nauki, Leszek Nowak pokazał, że metoda idealizacji jest powszechnie stosowana w rozwiniętych naukach przyrodniczych oraz w najbardziej zaawansowanych naukach społecznych, takich jak językoznawstwo i ekonomia. Trudno znaleźć w powojennych dziejach filozofii polskiej koncep-

cję, która z sukcesem porównywalnym do tego, jaki stał się udziałem ITN, łączyłaby oryginalność pomysłu z rzetelnością i systematycznością jego opracowania.

2.1. Idealizacja jako metoda formułowania twierdzeń i konstruowania teorii naukowej

Z tego, że w naukach przyrodniczych stosuje się idealizację i że jest ona potężnym narzędziem w rękach badacza, zdawali sobie sprawę zarówno sami naukowcy, jak i filozofowie. Ci pierwsi potrafili się nią posługiwać, nie widzieli więc potrzeby, aby zajmować się badaniem jej metodologicznej specyfiki. Ci drudzy natomiast koncentrowali się zwykle na wziętych z historii nauki rozmaitych przypadkach jej stosowania, co utrudniało im dostrzeżenie wspólnych – niezależnych od konkretnej dyscypliny – cech tej metody, a także tego, jak doniosłą rolę odgrywa ona w rozwoju nauki. Zaslugą i zasadniczym osiągnięciem Leszka Nowaka było opracowanie metodologiczne metody idealizacji, polegające na odsłonięciu idealizacyjnej struktury prawa nauki oraz na ukazaniu teorii-twórczej roli metody idealizacji. Kolejnym było wykazanie, że idealizacja stosowana była nie tylko w zaawansowanych, zmatematyzowanych naukach przyrodniczych, ale także w naukach biologicznych oraz społecznych. Pozwoliło to też zrozumieć, że pojawienie się idealizacji w danej dyscyplinie jest oznaką osiągnięcia przez nią progu dojrzałości.

2.2. Rola idealizacji w badaniu naukowym

W tradycyjnych koncepcjach metodologicznych twierdzenie będące kandydatem na prawo nauki miało postać okresu warunkowego, którego następnik zawierał charakterystykę prawidłowości, a poprzednik – warunki, przy jakich prawidłowość ta zachodzi¹. Warunki związane były z dzie-

---

¹ Przez ‘prawidłowość’ rozumiemy zależność zachodzącą między obiektami z danej dziedziny (wielkościami, przedmiotami, kompleksami przedmiotów itp.), natomiast przez ‘prawo’ nauki językowe sformułowanie tej prawidłowości.

dziną, w jakiej prawidłowość miała obowiązywać, i zależały od ustaleń empirycznych. Niekiedy warunki te „upraszczano”, gdyż uznawano, że wygodniej jest zaczynać od przypadków prostych, ale i tak traktowano taki zabieg czysto instrumentalnie, przyjmując, że nie wyprowadza on poza to, co dostępne empirycznie i co pozwala odnieść prawidłowość charakteryzowaną w następniku wprost do świata fizycznego. Takie ujęcie prawa nauki nie tylko nie pozwalało na uwzględnienie procedur idealizujących, ale uniemożliwiało także dostrzeżenie doniosłości metody idealizacji w odkrywaniu prawidłowości i uzasadnianiu twierdzeń naukowych. Sytuacja była zatem następująca: zdawano sobie sprawę się, że w realnej nauce badacze stosują idealizację, jednak najważniejsze, dominujące koncepcje metodologiczne (logiczny pozytywizm oraz falsyfikacjonizm) nie traktowały jej jako doniosłej procedury badawczej, lecz jako lokalną osłabłość, niewpływającą w istotny sposób na postać twierdzeń czy teorii naukowych.

Nowatorstwo propozycji Leszka Nowaka polegało na tym, że pokazał on, iż idealizacja jest powszechnie spotykana w rozwiniętych naukach, a jej rozpowszechnienie bierze się stąd, iż jest podstawową metodą tworzenia wiedzy teoretycznej w naukach empirycznych.

2.3. Struktura prawa nauki i teorii idealizacyjnej

W ujęciu Leszka Nowaka podstawowym celem działalności badawczej, polegającej na wyjaśnianiu zjawisk z danej dziedziny, jest rozpoznanie prawidłowości i przedstawienie jej w postaci prawa nauki. Aby tego dokonać, badacz zmierza do ustalenia zależności między czynnikiem (wielkością), który go interesuje (czynnik określany), a czynnikami, które uznaje za główne (najistotniejsze) dla określanego. Wyłuskanie spośród czynników wpływających na określany tych, których oddziaływanie jest najsilniejsze, wymaga rozważenia przypadku, kiedy „wyłączony” jest wpływ czynników niebędących głównymi, czyli ubocznych. To wyłączenie wpływu realizowane jest właśnie za pomocą metody idealizacji. Badacz zakłada mianowicie, że dany czynnik, uznawany przez niego za

uboczny, nie wpływa na czynnik określany, a uzyskuje to postulując, iż czynnik uboczny przybiera natężenie minimalne². Postulat stwierdzający, iż dany czynnik nie wpływa na określany, gdyż przybiera wartość zerową (ogólniej: minimalną), nazywa Nowak założeniem idealizującym, a twierdzenie zawierające przynajmniej jedno założenie idealizujące jest twierdzeniem idealizacyjnym. Ponieważ czynników uznawanych przez badacza za uboczne jest zwykle więcej niż jeden, przeto badacz zmierza do idealizującego wyłączenia tych, które zidentyfikował jako uboczne, i których wpływ zakłóca działanie poszukiwanej przez niego prawidłowości. W efekcie, formułując twierdzenie idealizacyjne, które proponuje jako kandydata na prawo nauki, uwzględnia w poprzedniku tego twierdzenia tyle założeń idealizujących, ile czynników ubocznych postanowił „wyłączyć”. Łatwo dostrzec, że twierdzenie zawierające choćby jedno założenie idealizujące nie jest nigdy spełnione w świecie realnym, a przecież prawa, których badacz poszukuje, mają obowiązywać w realnym, a nie w postulowanym, wyidealizowanym świecie. Leszek Nowak rozwiązał ten problem, pokazując, że aby odnieść idealizacyjne prawo nauki do zjawisk z realnego świata, badacz modyfikuje je, znosząc kolejne założenia idealizujące, czyli przywracając działanie czynników, które wcześniej idealizująco pomijał. Operacja przywracania wpływu czynnika jest nazywana przez Nowaka konkretyzacją i polega na wprowadzeniu poprawki do prawidłowości opisanej w następniku prawa nauki. Po przeprowadzeniu kolejnych konkretyzacji³ twierdzenie jest na tyle bliskie rzeczywistości, że może być poddane testom empirycznym. Zauważmy, że w tradycyjnie rozumianej metodologii mówi się wprost o testowaniu praw nauki, natomiast według idealizacyjnej teorii nauki prawa nauki są testowane pośrednio, poprzez swoje konkretyzacje. Takie postępowanie badacza pokazuje następujący uproszczony przykład:

² Przez natężenie minimalne rozumie się tu najmniejsze możliwe natężenie, co zwykle jest równoznaczne z natężeniem zerowym. Jest to wartość, jakiej czynnik nie może przyjąć w realnym, fizycznym świecie.

³ W bardziej zaawansowanych modelach idealizacyjnej teorii nauki rozważa się różne odmiany konkretyzacji, a także inne procedury przybliżania modeli do rzeczywistości, np. aproksymację.

Przyjmijmy, iż badacz ustalił, że rozważany przez niego czynnik F zależy od czynników H_1 , H_2 oraz H_3 . Przyjmijmy ponadto, iż badacz uznał, że H_1 jest czynnikiem głównym, natomiast H_2 oraz H_3 to czynniki uboczne. Formułuje on zatem prawo nauki, które przybiera postać:

$$(t1) \text{ jeżeli } H_2(x) = 0 \text{ i } H_3(x) = 0, \text{ to } F(x) = g(H_1(x)).$$

Zapis $H_1(x) = 0$ to założenie idealizujące, natomiast $F(x) = g(H_1(x))$ to zapis prawidłowości, gdzie g jest funkcyjną zależnością natężeń czynnika F od natężeń czynnika H_1 .

Prawo (t1) określa zależność czynnika F od czynnika H_1 w sytuacji, kiedy na czynnik F nie działają czynniki H_2 oraz H_3 . Nie będąc wiernym odwzorowaniem zależności czynnika F od wszystkich wpływających na niego czynników (pominięty został wpływ H_2 oraz H_3), twierdzenie (t1) uchwytuje jednak zależność podstawową między F a czynnikiem dla niego głównym. Tego rodzaju zależność nazywa Leszek Nowak prawidłowością i przyjmuje, że twierdzenie zawierające opis tak rozumianej prawidłowości jest prawem nauki. Prawo nie jest więc opisem rzeczywistości, lecz jej najbardziej wyidealizowanym modelem. Aby model taki urealistycznie, należy znieść założenia idealizujące. W rozważanym tu przykładzie, najpierw zniesione będzie założenie o niedziałaniu czynnika H_2 (pierwsza konkretyzacja), a następnie założenie o niedziałaniu czynnika H_3 (druga konkretyzacja). Efektem pierwszej konkretyzacji jest zatem twierdzenie:

$$(t2) \text{ jeżeli } H_2(x) \neq 0 \text{ i } H_3(x) = 0, \text{ to } F(x) = g'(H_1(x), H_2(x)).$$

Zapis $H_2(x) \neq 0$ wskazuje, że badacz odrzucił założenie idealizujące i uwzględnił wpływ czynnika H_2 na F .

(t2) jest ciągle twierdzeniem idealizacyjnym, gdyż zawiera jeszcze założenie idealizujące ($H_3(x) = 0$). Dopiero zniesienie tego założenia sprawi, że otrzymamy twierdzenie (t3), które opisuje faktyczną zależność F od wszystkich jego determinant.

$$(t3) \text{ jeżeli } H_2(x) \neq 0 \text{ i } H_3(x) \neq 0, \text{ to } F(x) = g''(H_1(x), H_2(x), H_3(x)).$$

Ciąg twierdzeń (w naszym przypadku (t1), (t2), (t3)), z których pierwsze jest prawem nauki, a następne są jego kolejnymi konkretyzacjami, nazywa Nowak teorią naukową.

2.4. Badania nad rozwojem teorii naukowych

Przedstawiona powyżej główna idea metody idealizacji, zastosowana do historyczno-metodologicznej analizy i rekonstrukcji rozwoju teorii naukowych, pokazała, że obecnie w różnych dziedzinach nauki procedura ta nie tylko jest powszechnie stosowana, ale także prowadzi do tworzenia rozgałęzionych teorii, które pozostają względem siebie w relacji korespondencji.

Metoda idealizacji została także wykorzystana przez Leszka Nowaka (przy współudziale autorskim Sławomira Magali) do zrekonstruowania zagadnienia dynamiki rozwoju nauk empirycznych. Opracowali oni modelowe ujęcie historii rozwoju nauki [Nowak, Magala, 1979], wyróżniając cztery główne okresy jej rozwoju: (i) spekulatywny (przednaukowy), (ii) empiryczny (nauka niedojrzała), (iii) empiryczno-idealizacyjny oraz (iv) teoretyczno-idealizacyjny; dwa ostatnie okresy składają się na etap nauki dojrzałej.

W pierwszym okresie rozwoju nauki empirycznej wysuwane są idee czysto spekulatywne, które nie poddają się testom, gdyż nie da się wyprowadzić z nich konsekwencji dostępnych obserwacyjnie. Okres drugi to zbieranie danych i formułowanie na ich podstawie generalizacji empirycznych. Uzyskane w ten sposób twierdzenia nie oddają istoty zjawisk w badanej dziedzinie, a więc nie są opisami prawidłowości, lecz – co najwyżej – jej przejawu. Są to tak zwane prawdy cząstkowe. Okres trzeci – już z zastosowaniem metody idealizacji – to czas trafnego rozpoznania istoty badanych zjawisk; na tym etapie nauka porządkuje i wyjaśnia fakty z wykorzystaniem twierdzeń ogólnych; odkryta zostaje bowiem prawidłowość, wedle której badane zjawiska zachodzą. Okres czwarty to czas integrowania twierdzeń w systemy teoretyczne (teorie), a więc rozpoznawania wzajemnych powiązań pomiędzy badanymi prawidłowościami.

Okresy te rozdzielają dwa zasadnicze progi: pierwszy to próg naukowości, który oddziela stadium przednaukowe od nauki niedojrzałej. Po jego przekroczeniu pojawiają się w nauce pewne prawdy cząstkowe, wsparte jedynie trafnymi empirycznie obserwacjami. Tak pojęta nauka rozwija się zgodnie z zasadą kumulatywizmu. Drugi próg, dojrzałości nauki, oddziela naiwną czy też niedojrzałą naukę empiryczną od jej bardziej zaawansowanej, teoretycznej, postaci. Na okres nauki dojrzałej składają się dwa podokresy: empiryczno-idealizacyjny oraz teoretyczno-idealizacyjny. W nauce dojrzałej obowiązują nowe reguły jej uprawiania: w podokresie pierwszym zasadniczą procedurą badawczą jest metoda idealizacji, a w drugim – metoda dedukcji, przy równoczesnym wykorzystaniu metody idealizacji.

Ważną cechą ITN jest i to, że ona sama została zbudowana w sposób idealizacyjny, a kolejne modele, będące konkretyzacjami modelu podstawowego, są coraz wierniejszymi obrazami zjawisk realnej nauki. Idealizacyjna struktura ITN pozwoliła Leszkowi Nowakowi, a także jego współpracownikom i uczniom, na naturalne rozwijanie i rozszerzanie tej koncepcji. Efekty tych prac były publikowane przede wszystkim w *Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities* (w serii tej ukazało się 13 tomów poświęconych problematyce idealizacji) oraz w *Poznańskich Studiach z Filozofii Nauki*. Obszerny przegląd najważniejszych wyników uzyskanych w ITN przedstawiony został w książce Izabeli i Leszka Nowaków pt. *The Richness of Idealization* [Nowak, Nowak, 2000].

3. Pozostałe główne obszary refleksji badawczej Leszka Nowaka

Struktura stworzonej przez Leszka Nowaka ITN odśłania zarazem charakterystyczny dla niego sposób uprawiania filozofii. Obecny on był w jego filozofii nauki, ale widoczny jest jeszcze wyraźniej w jego filozofii społecznej, a także metafizyce. Uważał on, że zadaniem filozofa jest przełamywanie ograniczeń myślenia potocznego i skostniałych form refleksji

filozoficznej, która czerpie zadowolenie z przytaczania cudzych idei, a przekonanie o ich doniosłości bierze z faktu, że pochodzą od uznanych autorytetów. On sam starał się, aby jego propozycje były niebanalne i wytrącały odbiorcę z błędnego poczucia, że rozumie prezentowaną koncepcję, gdyż już wcześniej zetknął się z tworzącymi ją ideami u innych autorów.

U źródeł jego myślenia filozoficznego leżała przekora. Powiedzieć wręcz można, że pomysły, które dały początek jego najważniejszym koncepcjom, pojawiały się jako odpowiedzi na pytanie: Dlaczego sprawy mają przedstawiać się tak, jak się powszechnie sądzi? Kwestionując „obowiązujące” koncepcje, mody intelektualne, proponował w ich miejsce intuicje od owych mód jak najodleglejsze. Jego następny krok polegał na podejmowaniu wysiłku, aby oryginalne pomysły wyrazić jasnym i precyzyjnym językiem, podobnym temu, jaki używany jest w filozofii analitycznej. Nadawszy intuicjom wyrazistą formę, przystępował Leszek Nowak do ich systematycznego opracowywania. W tym celu tworzył rozległe systemy twierdzeń i pojęć. Uważał bowiem, że wartość intuicji ocenić można dopiero na podstawie tego, jak wiele oryginalnych twierdzeń da się za ich pomocą wygenerować. Aby tego dokonać, tworzył obszerne systemy pojęciowe, w których osadzał doprecyzowane intuicje i z których wyprowadzał nowe twierdzenia.

Strategia myślenia badawczego, jakiej dopracował się Leszek Nowak w metodologicznych analizach i refleksji krytycznej nad nauką, znalazła swą naturalną kontynuację w nie-Marksowskim materializmie historycznym i metafizyce unitarnej. Każdą z tych koncepcji rozbudował w system składający się z wielu modeli. Rozwijał go, poprawiał i uzupełniał.

3.1. Filozofia społeczna: nie-Marksowski materializm historyczny

W obszarze filozofii społecznej Leszek Nowak stworzył dwie odrębne koncepcje: (i) adaptacyjną interpretację materializmu historycznego oraz (ii) nie-Marksowski materializm historyczny.

Pierwsza z nich była próbą pokazania, że w Marksowskiej filozofii społecznej kryją się niebanalne intuicje na temat natury zależności między

zjawiskami społecznymi, które dają się doprecyzować jako zależności adaptacyjne. Ich osobliwością jest to, że są one niesprowadzalne do zależności przyczynowych i że występują zarówno w dziedzinie zjawisk biologicznych, jak i społecznych. Ujęcie to doprowadziło do daleko posuniętej rewizji teorii struktury formacji społecznej. Według Leszka Nowaka struktury społeczne zależą od siebie na sposób adaptacyjny nie zaś przyczynowy: nie zachodzi pomiędzy nimi relacja sprawstwa, lecz relacja upowszechniania się. Otóż o tym, jakie panują (upowszechniają się) w danej formacji społecznej stosunki produkcji, decydują siły wytwórcze, o tym, jaka występuje (upowszechnia się) nadbudowa społeczno-polityczna – decyduje baza ekonomiczna, a o tym, jakie idee upowszechniają się w świadomości społecznej, decyduje byt społeczny, czyli warunki społeczno-ekonomiczne, w jakich żyje społeczeństwo kształtowane historycznie w ramach danej formacji społecznej. Taka eksplikacja zależności adaptacyjnej pozwoliła na wyeksponowanie metodologicznych podobieństw między adaptacyjną teorią zjawisk społecznych a darwinowską teorią rozwoju gatunków.

W latach 1976–1979 Leszek Nowak stopniowo oddalał się od adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego, gdyż uznał, że nie da się wykorzystać jej do wyjaśnienia zasad funkcjonowania społeczeństw realnego socjalizmu. Doprowadziło go to do wniosku, iż w filozofii społecznej Marksa tkwi fundamentalne ograniczenie, polegające na wyjaśnianiu wszelkich zjawisk społecznych przez odwołanie się do zależności czysto ekonomicznych. Jego zdaniem materialistyczna teoria społeczna powinna uwzględniać czynniki i zależności materialne trojakiemu rodzajowi: ekonomicznego, politycznego oraz ideologicznego. Dopiero ustalenie prawidłowości charakterystycznych dla każdej z tych trzech sfer władztwa (ekonomicznego, politycznego oraz duchowego) i zbadanie związków między nimi pozwoli na zrozumienie natury społeczeństwa socjalistycznego. Tego rodzaju podejście stało się podstawą dla jego własnej teorii społecznej, którą nazwał nie-Marksowskim materializmem historycznym. Stworzył w ten sposób ramy teoretyczne, w których usytuował m.in. (a) teorię socjalizmu, jako supraklasowego systemu trójpanowania, (b) nieewangeliczny model człowieka oraz (c) idealizacyjną teorię władzy

politycznej. W pierwszej z nich pokazał, że oryginalny, Marksowski materializm historyczny nadaje się, co najwyżej, do opisu i wyjaśniania procesów zachodzących w społeczeństwach klasowych, typowych dla tzw. epoki ekonomicznej; po drugie, że czynnik ekonomiczny jest tylko szczególnym przypadkiem czynnika materialnego. Krytyki te dały początek koncepcji momentu materialnego, zgodnie z którą teoria społeczna jest teorią czynnika materialnego a nie – tylko ekonomicznego. Skrócona wersja jego wykładu nie-Marksowskiego materializmu historycznego ukazała się w grudniu 1981 roku pod tytułem *Wolność i władza* [Nowak, 1981]. W pełnej zaś postaci ta teoria społeczna opublikowana została w 1991 roku w trzech tomach, w pracy *U podstaw teorii socjalizmu* [Nowak, 1991a]. Na teorię tę składają się m.in.: (1) koncepcja społeczeństw supraklasowych, (2) teza o dominacji w dotychczasowych dziejach supraklasowych systemów społecznych i o wyjątkowości klasowej, europejskiej (zachodniej) linii rozwoju społecznego [tom I]; (3) teza o konieczności pojawienia się socjalizmu w Rosji, wymuszonego występującymi wcześniej procesami totalitarnymi [tom II]; (4) nieewangeliczny model człowieka oraz (5) idealizacyjna teoria władzy [tom III]. Leszek Nowak przyjął, że każda z podstawowych sfer aktywności społecznej (gospodarka, polityka i produkcja duchowa) generuje odrębny podział na dwie podstawowe klasy społeczne, odpowiednio: właściciele-bezpośredni wytwórcy, władcy-obywatele, kapłani-wierni. Społeczeństwo klasowe to takie, w którym klasy panujące (właściciele, władcy, kapłani) są rozdzielone, społeczeństwo supraklasowe to takie, w którym następuje zlanie się przynajmniej dwóch z trzech klas panujących. Zgodnie z tą propozycją totalitaryzm to system z tak zwaną podwójną klasą władców-właścicieli, faszyzm to system z podwójną klasą władców-kapłanów, a socjalizm to system z potrójną klasą właścicieli-władców-kapłanów. Według teorii Leszka Nowaka realny socjalizm jest najbardziej opresyjnym systemem społecznym, albowiem pełnia władzy skoncentrowana jest w rękach trójpanów, czyli członków klasy właścicieli-władców-kapłanów. Swoją teorię społeczną uzupełnił Leszek Nowak o nieewangeliczny model człowieka. Pokazuje w nim, że model ewangeliczny oparty jest na zasadzie, zgodnie z którą odpłacamy podobnym za podobne, a więc reagujemy życzliwością

na życzliwość oraz wrogością na wrogość. Jego zdaniem, ma ona ograniczony zakres zastosowania. Ten model człowieka nie uwzględnia wielu faktycznych sytuacji, w których reagujemy wrogością na życzliwość (bezwarunkowa życzliwość ze strony innych sprawia, że człowiek się zbiesza i odpowiada na nią wrogością) oraz życzliwością na wyrządzaną nam krzywdę (jeśli wrogość zdaje się nie mieć granic, pojawia się wówczas uwielbienie dla oprawcy). Ten ostatni przypadek wykorzystują władcy, którzy oczekują wdzięczności od poddanych za to, że nad nimi panują. Uwzględnienie tych sytuacji wymaga – zdaniem Leszka Nowaka – zastąpienia ewangelicznego modelu człowieka modelem nieewangelicznym. Także i w swojej filozofii społecznej stosuje Leszek Nowak metodę idealizacji i buduje kolejne modele struktury społeczeństw klasowych i supraklasowych.

3.2. Metafizyka: negatywistyczna metafizyka unitarna

Ostatnim, niewątpliwie najambitniejszym i najgłębszym przedsięwzięciem filozoficznym Leszka Nowaka jest metafizyka unitarna. Jego poglądy metafizyczne wyraźnie ewoluowały. Początkowo były to idee esencjalizmu, na których oparł ITN. Następnie opracował tak zwaną dialektykę kategorialną, która stanowić miała podstawę dla teorii rozwoju nauki, ale także dla rozwoju dziedzin rzeczywistości w naukach tych opisywanych. Od połowy lat osiemdziesiątych metafizyka stała się podstawowym obszarem jego zainteresowań badawczych. Opracował i rozwijał własną, wysoce oryginalną koncepcję metafizyczną. Metafizyka unitarna jest próbą unifikacji dwóch nieprzenikliwych względem siebie tradycji filozoficznych: heglowskiej, w której odwaga, głębia i pasja w tworzeniu systemu prowadzi do wyników wymuszających zrewidowanie zdroworozsądkowej wizji świata, oraz fregowsko-wittgensteinowskiej, w której wolno stawiać jedynie takie pytania, na jakie da się udzielić jasnej odpowiedzi. U jej podstaw leży idea, że do najogólniejszego pojęcia rzeczywistości należy wszystko, co daje się pomyśleć. To, co uznajemy za rzeczywiste ze względu na kryteria, jakie przyjmujemy, jest zaledwie jednym z wielu wierzchołków całej rzeczywistości, która pozostaje w ukryciu, choć to, co

ukryte, jest bardziej rzeczywiste niż to, co uznajemy za jawnie obecne. Wyniki pracy nad metafizyką unitarną opublikowane zostały w trzypięciotomowym dziele *Byt i myśl*. W tomie I. *Nicość i istnienie* [Nowak, 1998] sformułowane zostały podstawy negatywistycznej metafizyki unitarnej (struktura bytowości, istotność i istnienie, przyczynowość i konieczność). Tom II, *Wieczność i zmiana* [Nowak, 2004], wprowadza do metafizyki unitarnej aspekty temporalne, natomiast tom III, zatytułowany *Enigma i rzeczywistości* [Nowak, 2007], dopełnia „metafizykę przedmiotową” o szczegółowe analizy wybranych kategorii (absolut, enigma, ewolucja bytowości, pojęcie ciała). Zdaniem autora pozwalają one na opis dynamiki bytowości oraz na hipotetyczny obraz rozwoju rzeczywistości sytuacyjnej, zmierzając do odnalezienia tzw. rzeczywistości aktualnej. Leszek Nowak podjął pracę nad kolejnym, IV tomem *Bytu i myśli*, zaplanowanym jako wprowadzenie do podmiotowej metafizyki unitarnej. Pogłębiająca się choroba, zakończona śmiercią, sprawiła, że ten ważny wątek metafizyki unitarnej pozostał niedokończony.

Bibliografia

- Nowak L., (1968), *Próba metodologicznej charakterystyki prawnoustawa*, Poznań, Wydawnictwo UAM.
- Nowak L., (1971), *U podstaw Marksowskiej metodologii nauk*, Warszawa, PWN.
- Nowak L., (1974), *Zasady marksistowskiej filozofii nauki. Próba systematycznej rekonstrukcji*, Warszawa, PWN.
- Nowak L., (1977), *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa, PWN.
- Nowak L., (1980), *The Structure of Idealization. Towards a Systematic Interpretation of the Marxian Idea of Science* (Synthese Library, t. 139). Dordrecht/Boston/London, Reidel.
- Nowak L., (1981), *Wolność i władza. Przyczynek do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, Poznań, Wydawnictwo NKS AR.
- Nauk L., (1983), *Property and Power: Towards a non-Marxian Historical Materialism*, Dordrecht, Reidel.
- Nowak L., (1991), „Power and Civil Society. Towards a Dynamic Theory of Real Socialism”, *Contributions in Political Science*, vol. 271, New York-London, Greenwood.
- Nowak L., (1991), *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1: *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*, t. 2: *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*, t. 3: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*, Poznań, Wydawnictwo Nakom.

- Nowak L., (1998), *Byt i myśl*, t. I: *Nicość i istnienie*, Poznań, Zysk i S-ka.
- Nowak L., (2000), *Człowiek wobec ludzi. Modele z Gombrowicza*, Warszawa, Prószyński i S-ka
- Nowak L., (2004), *Byt i myśl*, t. II: *Wieczność i zmiana*, Poznań, Zysk i S-ka
- Nowak L., (2007), *Byt i myśl*, t. III: *Enigma i rzeczywistości*, Poznań, Zysk i S-ka,
- Nowak L., Kmita J., (1968b), *Studia nad teoretycznymi podstawami humanistyki*, Poznań, Wydawnictwo UAM.
- Nowak L., Magala S., (1979), „Problem historyczności poznania w idealizacyjnej koncepcji nauki”, [w:] *Odkrycie, abstrakcja, prawda, empiria, historia – a idealizacja*, [red.] A. Klawiter, L. Nowak, Warszawa-Poznań, PWN.
- Nowak L., Nowak I., (2000), „Idealization X. The Richness of Idealization”, *Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and Humanities*, t. 69, Amsterdam-Atlanta: Rodopi.

Pełny wykaz publikacji Leszka Nowaka do 2002 roku znaleźć można w: *Odważa filozofowania. Leszkowi Nowakowi w darze*, [red.] J. Brzeziński, A. Klawiter, T.A.F. Kuipers, K. Łastowski, K. Paprzycka, P. Przybysz, Poznań, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 2002.

Leszek Nowak's Philosophy of Science, Social Philosophy and Metaphysics

ABSTRACT. The paper discusses Leszek Nowak's main philosophical achievements with special emphasis on his idealizational theory of science (ITS). We begin by making a biographical note and explaining why Leszek Nowak initially presented his own methodological ideas as an interpretation of the Marxist philosophy of science. Then we introduce the basic concepts of Nowak's ITS: the idealizational law, the idealizational theory and the processes of idealization and concretization. Even this sketchy presentation of ITS shows that this highly original and systematically developed conception of scientific knowledge applies to both the natural and the social sciences. The second part of the paper presents the main ideas of Nowak's non-Marxist historical materialism and his last and the most ambitious work on metaphysics.

KEY WORDS: method of idealization, idealizational law, theory of socialism, metaphysical system

Andrzej Klawiter, Zakład Logiki i Kognitywistyki, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89B, 60-568 Poznań, klawiter@amu.edu.pl

Krzysztof Łastowski, Zakład Logiki i Kognitywistyki, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89B, 60-568 Poznań, oklaski@amu.edu.pl